

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ
ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Α.Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΟ Α' 2009-2010

ΘΕΜΑ: Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

ΡΙΣΚΑΚΗ ΔΑΝΑΗ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ:13402009318

E-MAIL:danaifoti17@yahoo.gr

ΤΗΛ: 6977679552

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μεταβολή του νοήματος του συνταγματικού κειμένου, η οποία εντάσσεται στις μη τυποποιημένες αλλαγές αυτού, αναγκάζει την κεφαλίδα της έννομης τάξης να συμβαδίσει με την πραγματικότητα, παράγοντας νέες ερμηνείες και αρχές και βελτιώνοντας, έτσι, το περιεχόμενό του. Το φαινόμενο της μεταβολής του νοήματος του Συντάγματος αποτελεί σημαντικότατο μέρος της γενικής συνταγματικής θεωρίας - αλλά και στα πλαίσια της πρακτικής εφαρμογής του- της εξ ολοκλήρου διαμόρφωσης του κράτους.

SUMMARY

The change of the meaning of the constitutional code, which integrates in its informal changes, makes the head of the legal order conform with real circumstances, producing new interpretations and principles, and improving in this way its context. This phenomenon constitutes an essential part, not only of the general constitutional theory, but also a part of the complete layout of the state –in the framework of its practical appliances.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1) ΤΟ ΘΕΜΑ	σελ 4
2) ΣΧΕΣΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	σελ 4
3) Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΜΕ ΤΙΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	σελ 6
4) ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ.....	σελ 7
5) ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΑ ΣΥΝΔΕΟΜΕΝΑ ΜΕ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ	σελ 8
6) ΣΧΕΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ-ΝΟΗΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ.....	σελ 12
7) ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΝΟΗΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ....	σελ 13
8) ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	σελ 16
9) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ 18

1) ΤΟ ΘΕΜΑ

Η μεταβολή του νοήματος του Συντάγματος, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος αυτού του θεμελιώδους και εξέχοντος νόμου της ελληνικής έννομης τάξης. Ο όρος μεταβολή του νοήματος είναι αρκετά απλός και εύληπτος, ώστε να μην χρήζει –σε αρχικό στάδιο-αναληση για μια πρώτου βαθμού κατανόηση. Δηλώνει αυτό που εννοεί, μια αλλαγή στο εννοιολογικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων. Η παρούσα εργασία σκοπό έχει να αναδείξει τις διαφορετικές όψεις του θέματος, καθώς και τις διαφορετικές ερμηνείες που έχει δεχθεί, μέσα από απτά παραδείγματα της διεθνούς και εθνικής συνταγματικής ζωής και την οπτική γωνία μελετητών του Συντάγματος.

2) ΣΧΕΣΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Είναι γενικά αποδεκτό ότι το δίκαιο και συγκεκριμένα το γραπτό δίκαιο, συνδέεται άμεσα με την πραγματικότητα. Το Σύνταγμα, αποτελώντας τμήμα ουσιώδους του γραπτού δικαίου, ακολουθεί κι αυτό τους κανόνες του, αναπτύσσοντας σχέση αλληλεπίδρασης με το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο ενυπάρχει. Με άλλα λόγια, κάθε Σύνταγμα ανταποκρίνεται στις πολιτικές, ιδεολογικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής της κατάρτισης του και αυτές αποτυπώνονται στο κείμενο τους, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση. Από την άλλη πλευρά, όμως, στόχος του συντακτικού νομοθέτη είναι αυτοί οι καταστατικοί χάρτες να διαρκέσουν υπό καθεστώς σταθερής εφαρμογής τους, η πραγματικότητα όμως δεν μένει αμετάβλητη. Οι συνταγματικοπολιτικές -και όχι μόνο- συνθήκες αλλάζουν, εξελίσσονται και δεν εμμένουν στις επιταγές του γραπτού κειμένου, του οποίου χαρακτηριστικό είναι ακριβώς είναι η σταθερότητα και η διατήρηση του αρχικού περιεχομένου του. Έτσι, εμφανίζεται το φαινόμενο, αντί να υποτάσσεται η πράξη στο Σύνταγμα, να

προσαρμόζεται το Σύνταγμα στην πράξη¹. Αυτή η προσαρμογή, εντούτοις, ενός γραπτού κειμένου, με οριοθετημένο εκ των προτέρων νόημα, στην συνεχώς μεταβαλλόμενη και σχετική πραγματικότητα, απαιτεί χρόνο, ευκαιρίες, αφορμές και περιστατικά. Αναλυτικότερα, λοιπόν, οι σχέσεις γραπτού κανόνα δικαίου και συνταγματικοπολιτικής πραγματικότητας θα μπορούσαν να απεικονιστούν σε τρία στάδια. Αρχικά, τη χρονική περίοδο σύνταξης του καταστατικού χάρτη και λίγο αργότερα υπάρχει *συμφωνία* μεταξύ αυτού και των γεγονότων, αφού αυτός είναι και ο σκοπός του δημιουργού του – να ρυθμίσει μια παρούσα κατάσταση. Καθώς, όμως, παίρνουν τα χρόνια οι κάθε λογής συνθήκες *μεταβάλλονται και απομακρύνονται* από το περιεχόμενο του Συντάγματος και τη δική του πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να επέλθει αναπόφευκτα μια *σύγκρουση* ανάμεσα τους. Η σύγκρουση αυτή, δηλαδή, αποτελεί και την απαρχή για τη μεταβολή του νοηματικού περιεχόμενου του Συντάγματος. Θα μπορούσαμε, σ' αυτό το σημείο, να επικαλεστούμε την αρχή της φύσης των πραγμάτων (*Natur der Sache, nature des choses*), καθώς δεν θα ήταν δυνατόν το Σύνταγμα να επιτάσσει κάτι αντίθετο σ' αυτήν. Ωστόσο, πρέπει να δοθεί προσοχή στη νοηματική αυτή μεταβολή, που οφείλει να προκύπτει και επιβάλλεται με σαφήνεια από τη συγκεκριμένη αλλαγή της πραγματικότητας. Μια οποιαδήποτε αλλαγή της τελευταίας δεν συνεπάγεται, δηλαδή, αυτόματα και μεταβολή του συνταγματικού κειμένου, αλλά αντίθετα θα πρέπει αυτή η αλλαγή να παράγεται αναγκαία από τη λειτουργία του πολιτεύματος και να επακολουθεί η άμεση εφαρμογή του στο συνταγματικοπολιτικό χώρο, δηλαδή, να αναγνωρίζεται και να γίνεται αποδεκτή από την πλειοψηφία. Μ' αυτόν τον τρόπο, αποδεικνύεται και η διαλεκτική σχέση πραγματικότητας και Συντάγματος.

¹ Α.Μ. Παντελής, Βασικές έννοιες, συνταγματική ιστορία, οργάνωση του κράτους, 2007, σελ.173.

3) Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΜΕ ΤΙΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Το φαινόμενο της μεταβολής του νοήματος μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο της ερμηνευτικής προσπάθειας αυτού και να συσχετιστεί με κάποια από τις μεθόδους ερμηνείας. Συγκεκριμένα, εμφανίζεται σ' αυτό το σημείο, τόσο η ιστορικό-εξελικτική, όσο και η τελολογική. Η πρώτη, σύμφωνα με το Μανιτάκη, δε συνιστά μια νέα ερμηνευτική μέθοδο, αλλά μια ιδιαίτερη εφαρμογή της λογικό-συστηματικής μεθόδου². Αναλυτικότερα, ο ερμηνευτής του Συντάγματος οφείλει να συνταιριάξει την αφηρημένη και γενική διατύπωση του συνταγματικού κειμένου αφενός, με τη διαρκώς εξελισσόμενη πολιτική πραγματικότητα αφετέρου. Δεν υπάρχει, δηλαδή, μια εφάπαξ διάγνωση του νοήματος του λόγου³, αφού αυτό υπόκειται αενάως σε ιστορικό ανακαθορισμό. Επιπρόσθετα, αναδεικνύεται το λογικό στοιχείο της ιστορικό-εξελικτικής "ερμηνείας" καθώς αποδέχεται και αξιοποιεί τη διαλεκτική σχέση δικαίου – εν προκειμένου Συντάγματος- και πραγματικότητας, αλλά και παράλληλα αναδεικνύεται και το στοιχείο της συστηματικής μεθόδου, καθώς η συνταγματική διάταξη δεν ερμηνεύεται αυτόνομα αλλά σε συσχετισμό με το ενιαίο σύνολο των κανόνων δικαίου, του οποίου αποτελεί μέρος και στο οποίο το περιεχόμενο και το πνεύμα πρέπει να ενσωματώνεται με τμήμα τη μεταβολή του αρχικού νοήματός της. Ακόμη, σύμφωνα με τον Φ.Κ. Σπυρόπουλο, το φαινόμενο της αλλαγής νοήματος συνδέεται με αυτό που ονομάζει ως αρχή της προσαρμοστικότητας του Συντάγματος, αλλά και την τελολογική μέθοδο ερμηνείας του. Ο σκοπός, λοιπόν, των συνταγματικών κανόνων και αρχών δεν είναι στατικός αλλά δυναμικός⁴. Το Σύνταγμα μεταβάλλεται, εξελίσσεται, προσαρμόζεται, έστω και με αργούς ρυθμούς, στις εκάστοτε συνθήκες. Από την άλλη, η τελολογική ερμηνεία αποβλέπει στην ανεύρεση του νοήματος των κανόνων κατά το χρόνο που διενεργείται⁵, νοήματος που ενδέχεται να διαφέρει από αυτό που είχε αποδοθεί στη διάταξη τη στιγμή που είχε τεθεί σε ισχύ. Έτσι,

² Μανιτάκης, Η νομική φύση και ο πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος, ΤοΣ 1985, σελ54.

³ Δ.Θ. Τσάτσος, Συνταγματικό δίκαιο, τόμος ά, θεωρητικό θεμέλιο, 1994 σελ255.

⁴ Φ.Κ. Σπυρόπουλος, Εισαγωγή στο συνταγματικό δίκαιο, 2006, σελ162.

⁵ Ο.π., σελ162.

αποδεικνύεται ότι το φαινόμενο της μεταβολής του Συντάγματος δύναται να μελετηθεί και στα πλαίσια της ευρύτερης ερμηνευτικής προσπάθειας του συνταγματικού κειμένου.

4) ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Το φαινόμενο της μεταβολής του νοήματος του Συντάγματος έχει αναλυθεί από πολλούς μελετητές του συνταγματικού δικαίου. Έτσι έχουν χρησιμοποιηθεί όροι και ορισμοί για να το περιγράψουν, αλλά και να το επιμερίσουν σε όλες τις εκφάνσεις του, θετικές και αρνητικές. Πρόκειται, στην ουσία, για μια τυποποιημένη συνταγματική μεταβολή, καθώς μεταβάλλεται το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων χωρίς να ακολουθείται η ρητά καθορισμένη από αυτό διαδικασία (αναθεώρηση), η οποία μεταβολή προκύπτει μετά από αλλαγή της πραγματικότητας στην οποία βασίστηκε η αρχική του διαμόρφωση και σε καμία περίπτωση δε θίγεται το γράμμα του Συντάγματος. Για να περιγραφεί αυτή η μεταβολή του Συντάγματος, έχουν χρησιμοποιηθεί κατά κόρον ο όρος ‘‘αλλοίωση’’⁶ αλλά και οι όροι αλλοίωση- προσαρμοστικότητα⁷, αλλοιωτική εφαρμογή⁸, καταστρατήγηση⁹, εξέλιξη¹⁰, καταδολίευση¹¹, με τον τελευταίο να προσδίδει μια αρνητική χροιά σ’ αυτή. Όλοι οι παραπάνω όροι κάνουν φανερό ότι η αλλοίωση αυτή ικανοποιεί στην πράξη μια ανάγκη που αλλιώς δεν καλύπτεται, κινούμενη πάντα στα πλαίσια του θεμιτού και σύμφωνη με το κανονιστικό(νομιατικό) περιεχόμενο του Συντάγματος. Αντίθετα, ο όρος καταδολίευση δηλώνει συγκεκριμένες πρακτικές που ενώ εμφανίζονται να εντάσσονται στο πλαίσιο των επιταγών του συνταγματικού κειμένου, στην πραγματικότητα κινούνται στην αντίθετη κατεύθυνση. Δηλαδή, στρεβλώνουν ή παραμορφώνουν το πραγματικό νόημα και

⁶ Ε.Βενιζέλος, Μαθήματα συνταγματικού δικαίου, 1991, σελ112. Κ.Γ. Μαυριάς, Συνταγματικό δίκαιο, 2005, σελ207

⁷ Ε.Βενιζέλος, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975,1984, σελ27.

⁸ Κ.Γεωργόπουλος, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 1998, σελ132.

⁹ Α.Μ. Παντελής, Βασικές έννοιες, συνταγματική ιστορία, οργάνωση του κράτους,2007, σελ173.

¹⁰ Δ.Θ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α, θεωρητικό θεμέλιο,1994, σελ297.

¹¹ Μανιτάκης, Τι είναι το Σύνταγμα,2007, σελ103.

αντιβαίνουν στο πνεύμα του, παρά την επιφανειακή τήρηση του γράμματος του¹². Η αλλοίωση αυτή δεν πρέπει να συγχέεται με την μεμονωμένη και άμεση παραβίασή του, καθώς η πρώτη πραγματοποιείται έμμεσα, επαναλαμβανόμενα με στόχο τη λογική του Συντάγματος.

Συνοψίζοντας, όλοι οι όροι και ορισμοί που έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν αυτό το φαινόμενο έχουν ως κοινά χαρακτηριστικά ότι η μεταβολή αυτή του νοήματος πηγάζει από την πραγματικότητα, συντελείται χωρίς να μεσολαβήσουν οι διαδικασίες που επιβάλλει το Σύνταγμα (αναθεώρηση) και γι' αυτό δεν αλλάζει τη λεκτική διατύπωση του γραπτού κειμένου.

5) ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΑ ΣΥΝΔΕΟΜΕΝΑ ΜΕ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Παραπάνω αναφέρθηκε ότι η μεταβολή του νοήματος του Συντάγματος προέρχεται από τη λεγόμενη πραγματικότητα. Σ' αυτό το σημείο, θα διευκρινιστεί τι ακριβώς συμπεριλαμβάνεται σ' αυτήν την έννοια, όταν αναφέρεται στο χώρο του συνταγματικού δικαίου, και δη στο χώρο των μη τυποποιημένων συνταγματικών μεταβολών. Η μεταβολή του νοήματος του συνταγματικού κειμένου επηρεάζεται και συνδέεται με α) το *συνταγματικό έθιμο*, β) τη *συνταγματική πρακτική*, γ) τη *συνταγματική πραγματικότητα-πραγματικό Σύνταγμα*, δ) τις *συνθήκες του πολιτεύματος*, ε) τη *συνταγματική πολιτική* και τέλος στ) το *συνταγματικό περιστατικό*.

Α) το *συνταγματικό έθιμο* αποτελεί, ως γνωστόν, μια από τις πηγές δικαίου και αποτελεί έναν κανόνα που σχηματίζεται από μακριά και ομοιόμορφη εφαρμογή με πεποίθηση δικαίου¹³. Σε αντίθεση με το κοινό δίκαιο, όπου τα έθιμα έχουν ισχύ νόμου, στο συνταγματικό δίκαιο η ισχύς τους περιορίζεται, καθώς το Σύνταγμα επιτρέπει μόνο τη δημιουργία εθίμων εφόσον με τους κανόνες αυτούς δεν

¹² Μανιτάκης, Τι είναι το Σύνταγμα, 2007, σελ103.

¹³ Α.Γ. Δημητρόπουλος, Γενική συνταγματική θεωρία, τόμος ά, 2004, σελ278.

τροποποιούνται οι γραπτές συνταγματικές διατάξεις¹⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται δεκτό μόνο το συμπληρωματικό και όχι το τροποποιητικό έθιμο. Η αποδοχή του συμπληρωματικού εθίμου συνδέεται με τη "μεταβολή του νοήματος" αφού ακριβώς με τη δημιουργία του εθιμικού κανόνα και τη μεταβολή των ουσιαστικών πραγματικών προϋποθέσεων αναγνωρίζεται η δικαιοπλαστική ικανότητα των πραγμάτων. Το συμπληρωματικό έθιμο, δηλαδή, συμπληρώνει κενά (γνήσια), τα οποία προκύπτουν από τη γενικότητα της διατύπωσης ή από την απουσία ρύθμισης, επιβάλλοντας ένα συγκεκριμένο τρόπο βλέψης του συνταγματικού κειμένου, η οποία συμφωνεί αφενός με αυτό, αφετέρου με την πραγματικότητα που το δημιούργησε και το εδραίωσε ως τέτοιο. Από την άλλη πλευρά, επισημαίνονται διαφορές στο γενικότερο πεδίο των άτυπων μεταβολών του νοήματος του Συντάγματος, μεταξύ του συμπληρωματικού συνταγματικού εθίμου και της καθαυτής μεταβολής του νοήματος –με τη νομική, τεχνική έννοια του όρου. Το συνταγματικό έθιμο έπεται μιας απλής αλλαγής των συνταγματικοπολιτικών συνθηκών, ενώ η νοηματική μεταβολή του Συντάγματος είναι αποτέλεσμα όχι απλώς αλλαγών, αλλά πολιτικών αντιθέσεων. Με την προσθήκη και της ύπαρξης του "κενού", ως αναγκαίας προϋπόθεσης για τη δημιουργία συνταγματικού εθίμου, γίνεται φανερό ότι αυτό υπολείπεται της θεωρίας της μεταβολής του νοήματος¹⁵.

Β) η *συνταγματική πρακτική* είναι πριν από όλα μια πρακτική. Διαθέτει, δηλαδή, μια επαναληπτικότητα -μπορεί να επαναληφθεί αρχικά και δεύτερον και βασικό, επαναλαμβάνεται-, καθώς και συνοχή –δεν περιέχει εσωτερικές αντιφάσεις. Ακόμη, εφόσον πρόκειται για μια συνταγματική πρακτική, αναφέρεται στην ερμηνεία και την εφαρμογή συνταγματικών διατάξεων. Έτσι, μια διαρκής συνταγματική πρακτική δύναται να προκαλέσει μεταβολή του νοήματος του Συντάγματος. Η πρακτική αυτή θα καλύψει ένα χάσμα ή μίαν ασυνέχεια μεταξύ συνταγματικού κειμένου και συνταγματικής πραγματικότητας σε βάθος χρόνου, κάνοντας έτσι το Σύνταγμα επίκαιρο και ζωντανό, προωθώντας τον επαναπροσδιορισμό και την επανανοηματοδότηση. Σ' αυτό το

¹⁴ Ο.π. σελ280.

¹⁵ Ο.π. σελ283

σημείο, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί και ο διαχωρισμός που έχει παρατηρηθεί μεταξύ μεταβολής νοήματος και συνταγματικής πρακτικής. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η συνταγματική πρακτική διαφέρει, γιατί αναφέρεται απλώς σε κάποιες πραγματικές και πολιτικές προϋποθέσεις, δηλαδή σε κάποια πολιτική συγκυρία και διεκδικεί την επανάληψή της επειδή ακριβώς ισχύουν οι ίδιες προϋποθέσεις. Αντίθετα, η μη τυποποιημένη συνταγματική μεταβολή, επικαλείται το κανονιστικό περιεχόμενο που η ίδια διαθέτει και διεκδικεί την εφαρμογή της, επειδή εμφανίζεται να ισχύει ως συνταγματικός κανόνας, ξεκινάει δηλαδή με δεδομένη τη μεταβολή αυτή¹⁶.

Γ) μια ακόμη έννοια που συνδέεται με τη μεταβολή του νοήματος του Συντάγματος είναι η *συνταγματική πραγματικότητα*, γνωστή στο χώρο της γερμανικής επιστήμης ως *verfassung-wirklichkeit*¹⁷. Η έννοια αυτή περιγράφει πολύ πιο συγκεκριμένα τη σύνδεση μεταξύ του γραπτού περιεχομένου των συνταγματικών κανόνων και το ουσιαστικό περιεχόμενό των, όπως αυτό διαμορφώνεται από την εφαρμογή του από τον κοινό νομοθέτη, τα κρατικά όργανα, τη διοίκηση και όσους εμπλέκονται σ' αυτήν. Με άλλα λόγια, η συνταγματική πραγματικότητα προσπαθεί να αποδώσει το συνολικό συνταγματικό φαινόμενο σε μια χώρα κάποια χρονική στιγμή¹⁸. Περιγράφει, δηλαδή, τη σταδιακή μεταβολή του νοήματος του Συντάγματος, καθώς αυτή συντελείται. Αντίστοιχη έννοια που υπάρχει στην ιταλική, κυρίως, θεωρία του συνταγματικού δικαίου είναι αυτή του πραγματικού Συντάγματος (*constituzione materiale*)¹⁹, εμπεριέχει όλα εκείνα τα στοιχεία (σύστημα αξιών, ιστορικές απαιτήσεις κ.α.), που οικοδομούν τη νομιμοποιητική βάση του Συντάγματος και επιτρέπουν τη μεταβολή του νοήματος ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, ώστε το συνταγματικό κείμενο να παραμένει πάντα ζωντανό.

Δ) οι *συνθήκες του πολιτεύματος* αποτελούν επίσης μια έκφανση της πραγματικότητας που οδηγεί στη μεταβολή του νοήματος. Ανήκουν στον ευρύτερο συνταγματικοπολιτικό χώρο και έχουν

¹⁶ Ε. Βενιζέλος, Μαθήματα συνταγματικού δικαίου, 1991, σελ116.

¹⁷ Ο.π. σελ117.

¹⁸ Ο.π. σελ117.

¹⁹ Ο.π. σελ117.

ερμηνευτική σημασία για χώρες με τυπικά Συντάγματα. Οι συνθήκες του πολιτεύματος διαμορφώνουν κανόνες συμπεριφοράς, στα πλαίσια της ηθικής και της ευπρέπειας. Ωστόσο, η δεσμευτικότητα τους δεν είναι νομική αλλά πολιτική, αφού η παραβίασή τους δε συνεπάγεται κυρώσεις. Οι συνθήκες αυτές αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας ορισμένης διαδικασίας σε κάποιο συγκεκριμένο λειτουργικό πρόβλημα και αντικείμενο της ρύθμισης είναι ζητήματα συνταγματικά.

Ε) μετά τις συνθήκες του πολιτεύματος σημαντικό ρόλο παίζει και η *συνταγματική πολιτική*. Ο όρος αυτός αποδίδει τη συγκροτημένη πολιτική στάση των διαφόρων πολιτικών δυνάμεων απέναντι στο Σύνταγμα²⁰. Η στάση αυτή επηρεάζεται από τις συνθήκες του πολιτεύματος, αλλά και από τη γενικότερη συνταγματικοπολιτική πραγματικότητα και στρέφεται προς κάποια κατεύθυνση, σχετικά με σημαίνοντα ζητήματα της πολιτείας, όπως την οριοθέτηση της αρμοδιότητας διαφόρων οργάνων, τη λειτουργία των επιμέρους θεσμών ή ακόμη και την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων από τον κοινό νομοθέτη, τα δικαστήρια κλπ. Σ' αυτήν την περίπτωση, η συνταγματική πολιτική, εφόσον υποστηρίζεται από πολιτικές δυνάμεις που μπορούν να επηρεάζουν δραστικά τις αποφάσεις, μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία μιας συνταγματικής πρακτικής και εν συνεχεία, στη νοηματική μεταβολή του Συντάγματος.

Στ) Τέλος, το *συνταγματικό περιστατικό* αποτελεί μια υποκατηγορία όλων των προαναφερθέντων, το πρώτο βήμα που θα οδηγήσει σε μια αλλαγή νοήματος. Το συνταγματικό περιστατικό είναι ένα πολιτικό συμβάν που υπάγεται στο Σύνταγμα και προκαλεί συγκεκριμένη ερμηνεία και εφαρμογή συνταγματικών διατάξεων, που δεν είναι ούτε μοναδική ούτε αυτονόητη²¹. Το συμβάν αυτό είναι κρίσιμο για την ερμηνεία του Συντάγματος και μπορεί να ανοίξει το δρόμο για τη συνταγματική πρακτική. Βέβαια, όταν το συνταγματικό περιστατικό είναι μεμονωμένο και αναφέρεται σε κάποια ιδιαίτερη και σπανίως εφαρμοζόμενη διάταξη δε δημιουργεί απαραίτητα και συνταγματική πρακτική. Εντούτοις, και ένα μόνο

²⁰ Ο.π. σελ120.

²¹ Ο.π. σελ120.

συνταγματικό περιστατικό που σχετίζεται με συνθήκες που επαναλαμβάνονται και διατάξεις που εφαρμόζονται, τότε αρκεί για να οδηγήσει στην ανάλογη πρακτική.

Εκτός, όμως, από τις αφηρημένες έννοιες που αναδεικνύουν την πηγή της νοηματικής μεταβολής του Συντάγματος υπάρχουν και τα απτά κρατικά όργανα που πραγματοποιούν τη μεταβολή αυτή, είτε με παραλήψεις, είτε με θετικές πράξεις, τις περισσότερες φορές σε συνταγματικές διατάξεις που είναι αρμόδια να εφαρμόσουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα νομοθετικά όργανα προβαίνουν σ' αυτήν την αλλαγή, αρχικά όταν προσδίδεται σε μια διάταξη διαφορετικό νόημα από αυτό που είχε δοθεί από τον νομοθέτη, όταν δεν τηρούνται οι διατυπώσεις που ορίζονται από το Σύνταγμα σε ορισμένες υποθέσεις. Τα όργανα της διοίκησης ή εκτελεστικά όργανα, όταν αναγνωρίζεται η κοινοβουλευτική ευθύνη των υπουργών και η υποχρέωσή τους για παραίτηση εάν χάσουν την εμπιστοσύνη της Βουλής. Τα δικαστικά όργανα, όταν αναγνωρίζεται σ' αυτά η αρμοδιότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, παρ' όλο που κάτι τέτοιο δεν προβλέπεται ρητά στο Σύνταγμα, καθώς και η με την έκδοση της νομολογίας διαμόρφωσης της ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων. Οι παραπάνω περιπτώσεις φανερώνουν ενδεικτικά με ποιόν πιθανό τρόπο μπορεί να πραγματοποιηθεί η μεταβολή του νοήματος από τα κρατικά όργανα.

6) ΣΧΕΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ-ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

Φιλοδοξία του συντακτικού νομοθέτη είναι ο καταστατικός χάρτης, που θα θεσπίσει, να έχει έτσι διατυπωμένες τις διατάξεις του, ώστε να προσαρμόζονται στις εκάστοτε μελλοντικές εξελίξεις. Ωστόσο, σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορεί ο νομοθέτης να προβλέψει αυτές τις εξελίξεις γι' αυτό και το Σύνταγμα θεσπίζει ρητά τη διαδικασία με την οποία θα γίνει η προσαρμογή των διατάξεων στα δεδομένα της πραγματικότητας, την αναθεώρηση. Μια διαδικασία απαιτητική, αυστηρή και χρονοβόρα, καθώς απαιτεί τη μεσολάβηση διενέργειας εκλογών. Υπάρχει, λοιπόν, σαφής διάκριση μεταξύ

αναθεώρησης (Verfassungsänderung) και συνταγματικής μεταβολής (Verfassungswandel, Verfassungswandlung)²². Ωστόσο, η άτυπη αυτή μεταβολή του νοήματος του Συντάγματος προπαρασκευάζει το έδαφος για την αναθεώρησή του. Έτσι, οι συνταγματικές μεταβολές – παράλληλες ή συνήθως προηγούμενες της αναθεώρησης, με την αυστηρή έννοια του όρου- δε μπορεί παρά να συνεκτιμώνται σε μια αναζήτηση των ορίων της αναθεώρησης του Συντάγματος.

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η μεταβολή του νοήματος, όταν το Σύνταγμα είναι αυστηρό. Και αυτό γιατί, σε αντίθετη περίπτωση –δηλαδή σε ένα ήπιο Σύνταγμα- η μεταβολή αυτή αντιμετωπίζεται εύκολα με τη θεσμοποίηση τους με κοινό νόμο, ο οποίος αλλάζει οποτεδήποτε, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν περιθώρια αλλοιωτικής εφαρμογής ορισμένων διατάξεών του. Παρ' όλα αυτά, στην Αγγλία, όπου το Σύνταγμα είναι όχι μόνο ήπιο, αλλά και αποτελείται, σε σημαντική έκταση, από εθιμικούς κανόνες, το φαινόμενο της νοηματικής μεταβολής του Συντάγματος είναι συνηθισμένο και οι περισσότερες από τις συνθήκες του πολιτεύματος που υπάρχουν εκεί είναι αποτέλεσμα αυτής²³. Σε ένα Σύνταγμα, όμως, αυστηρό η νομοθετική αλλαγή είναι μια διαδικασία κοπιώδης και απαιτεί χρόνο και προετοιμασία.

7) ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΝΟΗΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

Στην ελληνική, και όχι μόνο, έννομη τάξη έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα μεταβολής του νοήματος του Συντάγματος –τόσο στο κοντινό όσο και στο μακρινό παρελθόν- καθώς αυτό ακολουθεί και προσαρμόζεται στην πραγματικότητα. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της νοηματικής μεταβολής στο συνταγματικό κείμενο αποτελεί αναμφίβολα η ερμηνεία του άρθρου 15 παρ 2ά του Συντάγματος του 1975: << Η ραδιοφωνία και η τηλεόραση υπάγονται στον άμεσο έλεγχο του κράτους>>. Η διάταξη αυτή είχε, αρχικά, κατά το χρόνο της διατύπωσης και θέσπισής της,

²² Α.Γ. Δημητρόπουλος, Γενική συνταγματική θεωρία, τόμος ά,2004, σελ304.

²³ Κ. Γεωργόπουλος, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο,1998, σελ133.

διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο από αυτό που ισχύει εδώ και μερικά χρόνια. Στην αρχή, λοιπόν, εθεωρείτο ότι θέσπιζε το σύστημα του κρατικού ραδιοτηλεοπτικού μονοπωλίου. Ο κοινός νομοθέτης, λαμβάνοντας υπόψη τις τότε συνθήκες και εκμεταλλευόμενος την ασαφή διατύπωση του Συντάγματος με το νόμο 230/1975, ανέθεσε τη διενέργεια ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών κατ' αποκλειστικότητα (με εξαίρεση την ΥΕΝΕΔ) στην ΕΡΤ, ένα δημόσιο (κρατικό) στην ουσία του οργανισμό, αν και διορθωμένο υπό μορφή ιδιωτικού δικαίου (της ΑΕ)²⁴. Η διενέργεια ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών από άλλα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου ή από φυσικά πρόσωπα απαγορεύονται και τιμωρείται (άρθρο 4 παρ 1 και 2).

Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία ήταν αποτέλεσμα των καιρών, καθώς η συγκεκριμένη διάταξη άφηνε το θέμα του φορέα ανοικτό, υπό την έννοια ότι δεν απαγορεύει κανένα από τους φορείς αυτούς, δεν προδιαγράφει δηλαδή επιτακτικά την οργανωτική μορφή της ραδιοτηλεόρασης αλλά αφήνει στην διάκριση του νομοθέτη να ορίσει: α) αν φορέας της ραδιοτηλεόρασης θα είναι το κράτος, ένας άλλος δημόσιος οργανισμός δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου ή ιδιωτικός, πολιτικός, οικονομικός, πολιτιστικός ή θρησκευτικός οργανισμός καθώς και β) αν θα υπάρχει ένας ενιαίος ή περισσότεροι του ενός φορείς ραδιοτηλεόρασης²⁵. Σε αντίθεση με τον φορέα, ο συντακτικός νομοθέτης καθορίζει το θέμα του ελέγχου. Ορίζει, λοιπόν, ότι πρέπει να υπάρχει έλεγχος από το κράτος. Ως κράτος νοείται εδώ η κυβέρνηση της χώρας μέσα στο πλαίσιο των εξουσιών, ευθυνών και ελέγχων που ορίζει το Σύνταγμα, υποκείμενη - κι αυτή με τη σειρά της- μ' αυτόν τον τρόπο στον κοινοβουλευτικό και ενδεχομένως, αναλόγως με το περιεχόμενο της, στο δικαστικό έλεγχο. Προβλέπεται ένας άμεσος έλεγχος από το κράτος, μια μορφή εξάρτησης εντονότερη από την απλή εποπτεία. Ο κρατικός έλεγχος της ραδιοτηλεόρασης είναι εκτενέστερος και ουσιωδέστερος, επομένως, από την εποπτεία που ασκεί το κράτος στα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Από την άλλη πλευρά, ο έλεγχος έχει έννοια αντιτασσόμενη στην έννοια της διεύθυνσης. Το κράτος δικαιούται και μάλιστα οφείλει να

²⁴ Π.Δ. Δαγτόγλου, Ραδιοτηλεόρασις και Σύνταγμα, 1989, σελ221.

²⁵ Ο.π. σελ221.

ελέγχει, αλλά δε δικαιούται να διευθύνει την τηλεόραση, να καθορίζει, δηλαδή, προπάντων, άμεσα ή έμμεσα το περιεχόμενό της²⁶.

Κατ' αυτόν τον τρόπο και εξαιτίας της ευχέρειας για ερμηνεία που αφήνει η λεκτική διατύπωση του άρθρου 15 παρ 2ά, το περιεχόμενό του μεταβλήθηκε χωρίς τη μεσολάβηση αναθεώρησης. Ενώ αρχικά εθεωρείτο ότι απαγορεύει, αργότερα ερμηνεύτηκε ότι επιτρέπει ακόμη και την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση. Η αλλαγή της ερμηνείας αυτής αποτελεί παράδειγμα μεταβολής του νοήματος, η οποία βασιζόμενη στη μεταβολή των συνταγματικοπολιτικών συνθηκών εμφανίστηκε ως <<νέα ερμηνεία>> μέσα από τη νομολογία, καθολικά αποδεκτή.

Η ολομέλεια, λοιπόν, του δικαστηρίου δέχθηκε ότι το Σύνταγμα δεν επιβάλλει αλλά και δεν απαγορεύει το κρατικό ραδιοτηλεοπτικό μονοπώλιο. Με την απόφαση κρίνεται ότι ο άμεσος έλεγχος κατά το άρθρο 15 παρ 2ά δε συμπίπτει εννοιολογικά με το κρατικό μονοπώλιο. Δέχεται, επίσης, το ΣΤΕ ότι η κρατική επέμβαση μπορεί να λάβει <<...είτε την μορφήν του κρατικού μονοπωλίου, που σημαίνει την αποκλειστικήν από το κράτος άσκησιν της συναφούς εξουσίας, είτε την μορφήν της παραχωρήσεως εις νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου ή ιδιωτικού ή εις φυσικά πρόσωπα ελληνικής ιθαγένειας που υπόκεινται βεβαίως εις τον άμεσον έλεγχο του κράτους>>²⁷. Έτσι, γίνεται φανερό ότι το νέο αυτό περιεχόμενο επιτρέπεται από τη λεκτική διατύπωση της διάταξης, η οποία δεν κάνει ρητά λόγο για κρατική ραδιοτηλεόραση, αλλά για άμεσο έλεγχο του κράτους. Εφόσον η διάταξη υπέστη μεταβολή του νοήματος, απαγορεύεται πλέον το ραδιοτηλεοπτικό μονοπώλιο.

Ένα ακόμη φαινόμενο μεταβολής του νοήματος του Συντάγματος μπορεί να θεωρηθεί και η εμφάνιση και η εδραίωση της αρχής της δεδηλωμένης, ως συνταγματικής διάταξης. Αρχικά, το Σύνταγμα του 1864 δεν την περιείχε, πλην όμως, τόσο από τη λεκτική διατύπωση, όσο και από το νόημα του Συντάγματος συνάγεται ότι

²⁶ Ο.π. σελ223.

²⁷ Α.Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος,2005.

θα μπορούσε να περιέχεται²⁸. Επομένως, καλύπτεται η πρώτη προϋπόθεση της μεταβολής του νοήματος, δηλαδή η λεκτική και νοηματική δυνατότητα του γραπτού Συντάγματος. Επιπλέον, η διακήρυξη της αρχής της δεδηλωμένης το 1875 δεν έγινε από τα αρμόδια για την τροποποίηση του Συντάγματος όργανα. Έγινε από όργανα χωρίς συντακτική εξουσία όπως η Βουλή, ο ανώτατος άρχοντας και η κυβέρνηση (του 1875). Ωστόσο η βούληση αυτών των κρατικών οργάνων εξέφραζε στη συγκεκριμένη περίπτωση συνταγματικοπολιτικές αλλαγές που είχαν ήδη πραγματοποιηθεί. Άρα, η διάταξη και η ίδια η αρχή της δεδηλωμένης θεμελιώθηκε, εφόσον, εκτός από τη γνώμη εκείνων που τη διακήρυτταν, εξέφραζε την ίδια την αντικειμενική πραγματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καλύπτεται και η δεύτερη προϋπόθεση της μεταβολής του νοήματος, δηλαδή η αλλαγή των παρουσών συνθηκών και πραγμάτων. Η αρχή της δεδηλωμένης, λοιπόν, βασίστηκε στη νοηματική μεταβολή του περιεχομένου των γενικών διατάξεων 58β, 78 και του άρθρου 31²⁹ και ως κανόνας μη ρητά προβλεπόμενος, προκύπτει από τη συνδυασμένη ερμηνεία των διατάξεων του Συντάγματος.

Τέλος, χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της άτυπης μεταβολής στο εξωτερικό αποτελεί η εφαρμογή του Συντάγματος της Ε΄ Γαλλικής Δημοκρατίας μετά την αμφισβητούμενης συνταγματικότητας αναθεώρησή του το 1962 και την, εφεξής, άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας από το λαό, η οποία επέφερε, στην πράξη, μετάθεση εξουσίας στο πρόσωπό του που δεν προβλέπεται ρητά από το συνταγματικό χάρτη³⁰.

8) ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά, λοιπόν, αποδεικνύεται ότι η μεταβολή του νοήματος του Συντάγματος εντάσσεται ως φαινόμενο στη γενικότερη συνταγματική εξέλιξη, είτε από την καθαρά θεωρητική

²⁸ Α.Γ. Δημητρόπουλος, Η αρχή της δεδηλωμένης, 1991, σελ.160.

²⁹ Ο.π. σελ.162.

³⁰ Κ.Γ. Μαυριάς, Συνταγματικό δίκαιο, 2005, σελ.208.

και μεθοδολογική σκοπιά, είτε από την πρακτική πλευρά του θέματος. Το γεγονός της νοηματικής μεταβολής του καταστατικού χάρτη αποτελεί μέρος της συνολικής συνταγματικής ιστορίας, καθώς επηρεάζει και επηρεάζεται από τη ροή των πραγμάτων. Όποιον όρο και αν επιλέγουν να χρησιμοποιούν οι απανταχού μελετητές του συνταγματικού δικαίου, αυτό το φαινόμενο εξακολουθεί να υφίσταται και πρέπει να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε προσπάθεια ερμηνείας του Συντάγματος, για την εξαγωγή ενός ολοκληρωμένου αποτελέσματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ε. Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1991.
- Ε. Βενιζέλος, Δ.Θ. Τσάτσος, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1984.
- Κ.Λ. Γεωργόπουλος, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 2001, Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα.
- Κ.Λ. Γεωργόπουλος, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 1998, Αντ.Ν.Σάκκουλας Αθήνα-Κομοτηνή
- Π.Δ. Δαγτόγλου, Ραδιοτηλεόρασις και Σύνταγμα, τέταρτη έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, 1989, Αντ.Ν.Σάκκουλας.
- Α.Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά δικαιώματα, Ειδικό μέρος, 1^η έκδοση, Σάκκουλας Εκδόσεις ΑΕ, 2008, Αθήνα.
- Α.Γ. Δημητρόπουλος, Η αρχή της δεδηλωμένης, 1991, Αντ.Ν.Σάκκουλας Αθήνα-Κομοτηνή
- Α.Γ. Δημητρόπουλος, Γενική Συνταγματική Θεωρία, Αντ.Ν.Σάκκουλα, 2004, Αθήνα-Κομοτηνή
- Μανιτάκης, Τι είναι το Σύνταγμα, Σαββάλας, 2007, Αθήνα.
- Κ.Γ. Μαυριάς, Συνταγματικό δίκαιο, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005, Αθήνα-Κομοτηνή
- Α.Μ. Παντελής, Βασικές έννοιες, συνταγματική ιστορία, οργάνωση του κράτους, έκδοση δεύτερη, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, 2007, Αθήνα.
- Φ.Κ. Σπυρόπουλος, Η ερμηνεία του Συντάγματος, Σάκκουλας, 1999, Αθήνα.
- Φ.Κ. Σπυρόπουλος, Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2006, Αθήνα-Κομοτηνή

Δ.Θ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος ά, θεωρητικό θεμέλιο,
Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1994, Αθήνα-Κομοτηνή